

Islamic Knowledge and Insight

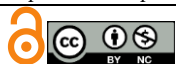
An Analysis of Moral Education Concepts and Implicit Moral Philosophy in Lower Secondary School

1. Ali Vashghani Farahani: PhD Student, Department of Philosophy of Education, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran
2. Khosro Bagheri*: Professor of Philosophy of Education, Faculty of Psychology and Educational Sciences, University of Tehran, Iran. (Email: khbagheri@ut.ac.ir)
3. Fahimeh Ansarian: Professor, Department of Philosophy of Education, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

Abstract

Moral education, due to its pivotal role in the destiny of individuals and society, has drawn the attention of both religious and non-religious thinkers. Among moral philosophers as well, moral education has been regarded as the foundation of human upbringing and considered the highest and most profound dimension of educational practice. This study aims to investigate the concepts of moral education and the implicit moral philosophy within the lower secondary school textbooks published in 2020. The research method employed is qualitative content analysis with an analytical approach. To this end, textbooks related to moral education were initially selected. Primary data were collected through qualitative content analysis and document review. The results derived from the texts were re-analyzed through coding and interpretative analysis. The dimensions of the moral education model components were categorized into four elements: facilitating and hindering contextual factors, outcomes in the cognitive, emotional, and skill domains, all in relation to the four relational dimensions—God, self, others, and nature. Based on this framework, the key findings of the study include: the identification of moral education concepts and the explication of implicit moral philosophies (developmental-cognitive, virtue ethics, Kantian, and care ethics) embedded within the concepts and goals of moral education, which encompass ultimate, intermediate, and instructional objectives. The principles of moral education outlined include the dignity and intrinsic value of the human being, the influence of outward behavior on inner character, and human nobility. Moreover, methods for realizing these principles—such as avoiding association with the corrupt, self-suggestion, purposeful neglect, and others—have been addressed.

Keywords: Moral education, textbook, lower secondary education, implicit moral philosophy

How to cite: Vashghani Farahani, A., Bagheri, K., & Ansarian, F. (2025). An Analysis of Moral Education Concepts and Implicit Moral Philosophy in Lower Secondary School. *Islamic Knowledge and Insight*, 3(3), 1-14.

© 2025 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Submit Date: 26 March 2025

Revise Date: 19 June 2025

Accept Date: 28 June 2025

Publish Date: 03 November 2025

معرفت و بصیرت اسلامی

بررسی مفاهیم تربیت اخلاقی و فلسفه اخلاق در کتاب‌های درسی دوره متوسطه اول

۱. علی واشقانی فراهانی: دانشجوی دکتری، گروه فلسفه تعلیم و تربیت، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران
۲. خسرو باقری*: استاد فلسفه تعلیم و تربیت، دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی، دانشگاه تهران، ایران. (پست الکترونیک: khbagheri@ut.ac.ir)
۳. فهیمه انصاریان: استاد، گروه فلسفه تعلیم و تربیت، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

چکیده

تربیت اخلاقی به دلیل نقش مهمی که در سرنوشت انسان و جامعه دارد، مورد توجه اندیشمندان دینی و غیردینی بوده است. همچنین در میان فیلسوفان اخلاق نیز تربیت اخلاقی به منزله شاکله تربیت آدمی لحاظ شده است و عالی‌ترین و عمیق‌ترین بخش تعلیم تربیت محسوب می‌شود. این پژوهش با هدف بررسی مفاهیم تربیت اخلاقی و فلسفه اخلاق ضمنی در کتاب‌های درسی دوره متوسطه اول ۱۳۹۹ انجام شد. روش پژوهش از نوع تحلیل محتوای کیفی و با رویکرد تحلیلی است. برای این منظور ابتدا به کتاب‌های درسی که در مورد تربیت اخلاقی بود، مراجعه شد. داده‌های اولیه با استفاده از تحلیل محتوای کیفی و سند کاوی به دست آمد. نتایج حاصل از متون، با نظر گرفتن و کدگذاری مورد باز تحلیل قرار گرفته است. ابعاد مؤلفه‌های الگوی تربیت اخلاقی در قالب چهار عنصر عوامل مؤثر زمینه‌ساز و بازدارنده پیامدها در حیطه شناختی، عاطفی و مهارتی در ارتباط با عناصر چهارگانه ارتباطی یعنی خدا، خود، دیگران و طبیعت تنظیم شد. بر این اساس، مهم‌ترین نتایج تحقیق عبارت‌اند از: شناسایی مفاهیم تربیت اخلاقی و تبیین فلسفه‌های اخلاق ضمنی (رشدی - شناختی، فضیلتی، کانتی، مراقبتی) در پس مفاهیم و اهداف تربیت اخلاقی شامل اهداف غایی - واسطی و اهداف آموزشی. اصول تربیت اخلاقی شامل شرافت و ارزشمندی انسان و تأثیر ظاهر بر باطن و کرامت و روش‌هایی برای تحقق این اصول، مانند پرهیز از هم‌نشینی با بدان و تلقین به نفس، تغافل و... ذکر شده است.

کلیدواژه‌ها: تربیت اخلاقی، کتاب درسی، دوره متوسطه اول، فلسفه اخلاق ضمنی

شیوه استناددهی: واشقانی فراهانی، علی، باقری، خسرو، و انصاریان، فهیمه. (۱۴۰۴). بررسی مفاهیم تربیت اخلاقی و فلسفه اخلاق در کتاب‌های درسی دوره متوسطه اول. معرفت و بصیرت اسلامی، ۳(۳)، ۱-۱۴.

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

تاریخ ارسال: ۶ فروردین ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری: ۲۹ خرداد ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش: ۷ تیر ۱۴۰۴

تاریخ چاپ: ۱۲ آبان ۱۴۰۴

مقدمه

دوره نوجوانی، اوج بحران‌های روحی و روانی است و پدیده بلوغ در این دوران تشدید می‌شود، حس استقلال شوق پیوستن به گروه، کاهش نیاز به حمایت‌های خانواده، عدم توجه به قوانین موضوعه جامعه در این سنین نمود پیدا می‌کنند. سلامت روحی، آرامش و شادابی انسان در زندگی فردی و خانوادگی حتی سلامت و امنیت اجتماع، بیش از هر چیز دیگر، درگروی رعایت هنجارهای اخلاقی است.

ارتقاء سطح رشد اخلاقی افراد، یکی از اساسی‌ترین اهداف نظام تعلیم و تربیت غالب جوامع است و سعی براین است که انسان‌هایی متعهد، مسئولیت‌پذیر، عدالت‌خواه، نیک منش و متخلق به اخلاق تربیت نمایند (Nejati Pour, 2013).

حسنی (۱۳۹۱) معتقد است تربیت اخلاقی عبارت است از برنامه‌ریزی برای چگونگی به‌کارگیری و پرورش استعدادها و قوای درونی قابلیت‌های اخلاقی و همچنین توسعه و تثبیت صفات و رفتارهای پسندیده اخلاقی، به منظور نیل به فضائل عالی اخلاقی و دوری از رذیلت‌ها و نابود کردن آن‌هاست (Hassani, 2015).

گلستانی (۱۳۸۰) «معتقد است بد اخلاقی‌ها، بی‌بند و باری‌ها، قتل و غارت، خشونت، بی‌احترامی نسبت به حقوق دیگران، ساختن سلاح‌های مرگبار، ترور دانشمندان و شخصیت‌های علمی و مذهبی دلیلی بر بی‌توجهی جهانیان بر مقوله تربیت اخلاقی است» (Golestani, 2015).

در سال (۲۰۱۸) سازمان شفافیت بین‌المللی لیست شاخص فساد در کشورهای مختلف جهان را با شاخص بین صفر و صد ارزیابی کرده است. در این ارزیابی وضعیت وجود فساد در کشورهای حوزه آسیا - پاسیفیک رو به افزایش، کشورهای حوزه صحرای آفریقا رو به وخامت و در حوزه اروپا و آسیای مرکزی رو به کاهش گزارش شده است (Transparency International, 2018).

روسو معتقد است که هر فرد در مقاطع سنی مختلف دارای استعدادها و توانایی‌های خاص است. پس در امر تربیت خصوصاً

تربیت اخلاقی باید به نوع هوش، بنیه و خلق و خوی افراد توجه نمود. وی معتقد است که هر ذهنی شکلی خاص دارد و نیازمند است که متناسب با آن اداره شود (Chateau, 2017).

در مورد آموزش اخلاقی و نهادینه شدن ارزش‌های اخلاقی پیازه معتقد است که تحول اخلاقی کودکان متناسب با تحول شناختی است (Kadivar, 2017).

شیوه تربیت اخلاقی بر پایه رویکرد کلبرگی، بر طرح معماها و قرار دادن فراگیر در معضلات و تنگناهای واقعی و غیرواقعی اخلاقی متکی هستند که طی آن تلاش می‌شود نحوه تصمیم‌گیری یا شیوه‌های مناسب استدلال و تفکر جهت برطرف ساختن تعارض از مسائل اخلاقی آموزش داده شود (Haghighat & Mazidi, 2008).

زندگی ماشینی و دنیای صنعتی امروز نظام ارزشی پیشین را در ابعاد گوناگون فروریخته است یک بازنگری در بنیادهای اخلاقی ضرورت دارد. این بازنگری از یک سوی با الهام از میراث فرهنگی به‌ویژه متن کتاب آسمانی یعنی قرآن مجید و احادیث نبوی و سخنان حکیمانه علی (ع) میسر است و از سوی دیگر بهره‌گیری از آرای فیلسوفانی که بنیادهای مستحکمی بر نظام ارزشی ارائه داده‌اند.

نتایج پژوهش صفروپورفیضی (۱۳۹۷) نشان می‌دهد که میزان توجه «متن، تصاویر و پرسش» کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره متوسطه اول به مؤلفه‌های احترام به خود، قناعت، ساده زیستی، صداقت، صلح‌رحم و امانت‌داری کمترین توجه و به مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری بیشترین توجه شده است (Safarpourfeyzi, 2018).

نتایج پژوهش نور الهی (۱۳۹۵) نشان می‌دهد که به مؤلفه‌های ارتباط عاطفی بین معلم و دانش‌آموز، احساس مسئولیت و نوع دوستی بیشتر پرداخته شده است؛ و به مؤلفه‌های مانند مهربانی، حسن همکاری تعاون کمتر توجه شده است (Nourollahi, 2016).

گولکان (۲۰۱۵) معتقد است اخلاق نقش تأثیرگذاری در روابط انسانی بازی می‌کند. او در پژوهش خود به ضرورت آموزش اخلاق در مدارس اشاره کرده است (Gulcan, 2015).

دیگری از اطلاعات نیز با استفاده از تحلیل محتوا مورد تفسیر قرار گرفته است.

یافته‌های پژوهش

در این قسمت نتایج تحلیل‌های انجام‌شده برای هر یک از سؤالات پژوهش ارائه می‌شود چنانچه گفته شد با توجه به اهداف طرح تعداد ۱۹ جلد کتاب درسی دوره متوسطه اول با استفاده از برگه‌ها، شواهد مرتبط با مؤلفه‌های تربیت اخلاقی که شامل طبقه مفهومی یا مصداقی درمان در کتاب می‌شدند استخراج شد.

حاصل این بررسی در کتاب جملات یا عباراتی بود که بنا به تشخیص پژوهشگر می‌توانست شاهدی (جمله، مضمون، بیت، عبارت، تصویر، پرسش) برای هر مفهوم مرتبط با مؤلفه‌ها باشد. در پاسخ به سؤال پژوهش: نتایج نشان می‌دهد که در کتاب‌های دوره متوسطه اول مفاهیم و مؤلفه‌های ذیل مطرح شده است.

۱) مفاهیم تربیت اخلاقی کتاب قرآن متوسطه اول

- **ایمان، عدم هدایت:** خدا قوم ستمگران هدایت نمی‌کند. **نیکوکاری:** خداوند اجر نیکوکاران را ضایع نمی‌کند.

- **خشوع و خشوع:** فقط مؤمنین کسانی هستند که با یاد خدا دل‌هایشان خاشع می‌شود. **عبادت:** عبادت کنید خدا را، گناهانتان را می‌آمرزد. **ظلم و ستم، هلاکت، تباهی:** و ظالمین را جز هلاکت و تباهی می‌فرای.

- **بخشش:** خدا دارای بخشش برای مؤمنان است. به سوی بخشش خداوند از همدیگر سبقت بگیرید. (اسرا / ۸۲). **عهد و وفا:** از میان مؤمنان مردانی هستند که به آنچه با خدا عهد بستند صادقانه وفا کردند.

- **اخلاص و آگاهی:** مردم خدا را با اخلاق می‌خوانند. قطعاً خدا به آنچه عمل می‌کنید، آگاه است. «والذین جاهدوا فینا لنهدينهم سبلنا...» عنکبوت / ۶۹.

بوگه (۲۰۰۶)، در پژوهش خود به این نتیجه رسید که در مدارس دانمارک آموزش اخلاق نمی‌تواند به عنوان موضوع جداگانه در کنار یا به عنوان جایگزینی برای آموزش مذهبی کار آیی داشته باشد. با این حال در این کشور در دهه ۱۹۷۰، نیاز به معرفی یک برنامه منظم آموزش اخلاقی در مدارس به رسمیت شناخته شد (Bugge, 2006).

جایگاه فلسفه تربیت و تفکر در برنامه درسی ملی مشخص شده و در سند تحول بنیادین، تغییر در شش زیر نظام آموزش و پرورش را برای ایجاد تحول در آن ضروری دانسته است. برنامه درسی ملی بر اساس فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی به عنوان مهم ترین سند از مجموعه اسناد تحولی زیر نظام‌های آموزش و پرورش با رویکرد فطرت گرایی توحیدی است (راهنمای برنامه درسی، ۱۳۹۳).

سؤالات پژوهشی

- ۱- چه مفاهیم تربیت اخلاقی با چه ابعادی، در کتاب‌های درسی دوره متوسطه اول مطرح شده است؟
- ۲- چه فلسفه‌های اخلاق ضمنی در کتاب‌های درسی دوره متوسطه اول وجود دارد؟

روش پژوهش

این تحقیق از نوع تحقیق توصیفی است و از لحاظ هدف در زمره پژوهش کار بردی قرار می‌گیرد. با توجه به این که پژوهشگر درصدد است تا به بررسی و نقد مفاهیم تربیت اخلاقی در کتاب‌های درسی دوره اول متوسطه بپردازد در نتیجه ابزار پژوهش تحلیل محتوا و تحلیل مفهوم است. جامعه آماری این تحقیق، کتاب‌های درسی دوره متوسطه اول می‌باشد.

در این پژوهش از روش نمونه‌گیری هدفمند استفاده شده است. در نمونه‌گیری هدفمند قصد پژوهشگر انتخاب مواردی است که با توجه به هدف تحقیق، اطلاعات زیادی داشته باشند. روند جمع‌آوری اطلاعات نیز به این صورت که ابتدا مبانی نظری این پژوهش از طریق روش کتابخانه‌ای از منابع موجود در زمینه تربیت اخلاقی جمع‌آوری گردید و با استفاده از استخراج مؤلفه‌های به‌دست آمده، بخش

- **دروغ:** کسانی که کافر شدند و نشانه‌های ما را تکذیب کردند، آن‌ها اهل آتش‌اند و جاودانه در آن می‌مانند.
 - **توکل:** پس توکل مؤمنان بر خداوند است، و پاداش بزرگ نزد خداوند است.
 - **خشوع:** آیا وقت آن نرسیده که دل‌های مؤمنان به یاد خدا خاشع گردد. (حدید/۱۶)
 - **ایمان:** ای کسانی که ایمان آورده‌اید به درگاه خدا توبه خالصانه کنید (تحریم / ۸).
 - **صدق و راست‌گویی:** کسانی که به خدا و رسولش ایمان آوردند بسیار راست‌گو هستند.
 - **اسراف و زیاده‌روی:** بخورید و بیاشامید و اسراف نکنید.
 - **عدالت:** قطعاً خداوند بر پا کنندگان عدالت را دوست دارد.
 - **کینه‌ورزی، ایمان:** خدایا در قلب‌های ما کینه قرار مده نسبت به کسانی که ایمان آورده‌اند. (حشر / ۱۰).
 - **دوستی و محبت، عدم دوستی با کافر:** بگیرند مومنان کافران را دوستانی به جای مؤمنان.
 - **شرک ورزیدن:** نپرستیم جز خدا را و به او شرک نوزیم به او چیزی را.
 - **کفر ورزیدن:** از حق پیروی کنید، بگواای اهل کتاب چرا به آیات خدا کفر می‌ورزید.
 - **پلیدی و گناه، پاکی و پاکیزگی:** خداوند پلیدی و گناه را از اهل بیت دور کرد و پاکیزه گردانید.
 - **صبر:** تصبروا: صبر کنید. صبر کردن در امور.
 - **امر به معروف و نهی از منکر:** ای فرزندان... امرکن به کارهای خوب و نهی کن از کارهای ناپسند.
 - **دشمنی و کینه، شیطان:** نپرستید شیطان را، او برای شما دشمنی آشکار است.
 - **ستمکاران، غفلت، ستمکاری، ظن و گمان:** نبرید خدا غافل است از آنچه انجام می‌دهند.
- (۲) مفاهیم تربیت اخلاقی کتاب فارسی**
- الگو و اسوه بودن، شکیبایی و بردباری، مهربانی و شفقت، مهر و عطوفت، سخن درست، ذم تندخوئی، داشتن سیمای محزون و متفکر، پیش‌دستی در سلام کردن حتی به کودکان، روی کسی خیره نگاه نکردن، عیادت بیماران، نبریدن سخن هم‌نشین، بیش‌ازحد لزوم سخن نگفتن. اجازه نمی‌داد کسی در حضور او بدگویی و دشنام به کسی بدهد جز در مقام دادخواهی. زبانش را هیچ‌گاه به دشنام نمی‌آلود، بدرفتاری مردم را با خود می‌بخشید، با تجاوز کنندگان به حریم قانون، گذشت و مدارا نداشت.
 - از تجمل دوری می‌کرد. روی زمین می‌نشست، زیراندازش قطعه حصیر بود.
 - زهد و پارسایی: روزه خود را با چند دانه خرما و اگر خرما نبود، با آب افطار می‌کرد.
 - ساده زیستی و قناعت: در کارهای منزل کمک می‌کرد، جامه و کفش خود را وصله می‌کرد.
 - همت، بزرگواری: مردم را از نعمت‌های زندگی بهره‌مند می‌ساخت در ناز و نعمت به سرنمی‌برد.
 - کمک به خانواده و مردم: از میان برداشتن فقر و بد بختی، مهربانی، سادگی، فروتنی، خوش بیانی، نظم و دقت، طرفداری و اطاعت از حق، مبارزه با ظلم، بخل نکردن، تباه نکردن دانش.
 - خواجه نصیرالدین توسی مردی دانشمند و دانش‌پرور بود. حق شناسی و ادب. غرور.
 - دلیری: (فرزند کعبه) خفتن در جای پیامبر بدون هراس از مرگ، قلبی دلیر و روحی بزرگ می‌خواهد.
 - کینه‌توزی: او در ده سالگی زیر نگاه‌های کینه‌توز دشمنان همراه با رسول خدا از مکه بیرون می‌رود.

- تحمل داشتن، عدم توطئه: او دشمن را اگر دست به توطئه نمی‌زد تحمل می‌کرد.
- شفت و بزرگواری: علی (ع) در جنگ جمل برگشتگان دشمن مانند شهیدان سپاه خود نماز گزارد..
- روی پای خود ایستادن، تحمل سخت‌ترین شکنجه‌ها. (شهید رجایی). خداوند بلند کردن صدا را به بدگویی دوست ندارد مگر از آن که به وی ستم شده باشد. نسا / ۱۴۸.
- رجایی معلم ساده بی‌آلایش، در راه ایمان و عقیده مبارزه کرد. شهید تندگویان جوانی سخت‌کوش و مهربان و خوش‌اخلاق بود.

۳) مفاهیم تربیت اخلاقی در کتاب مطالعات اجتماعی

- **امانت‌داری:** مردم به حضرت محمد (ص) لقب امین داده بودند. امانت‌داری و درستکاری او آشکار بود.
- **تفکر و تعقل:** برای تفکر و عبادت به غار حرا می‌رفت. **مشورت:** او با اصحاب خود مشورت می‌کرد.
- **ساده زیستی و زهد:** زندگی‌اش در کمال سادگی بود.
- **نظافت و پاکیزگی:** را بطور دقیق رعایت می‌کرد. تأکید بر مسواک زدن دندان‌ها و شستن بدن داشت.
- **شرم و حیا:** در شرم و حیا بی‌مانند بود، آرام و شمرده سخن می‌گفت.
- **دشنام ندادن:** زبانش را هیچگاه به دشنام نیالود.
- **عدالت ورزی و رحمت:** عدل و رحمت را به هم آمیخته بود.
- پارساترین بندگان، تحمل رنج‌های زیاد، گذشت، بردباری، ظلم و ستم، دلاوری و از جان گذشتگی.
- اهل رشد و ترقی (امیرکبیر) کفایت و کاردانی. خداوند نیکوکاران را دوست دارد. بقره / ۱۹۵.

- به پدر و مادر احسان کنید. نسا / ۳۶. با مردم به نیکی صحبت کنید. بقره / ۸۳
- «فضل الله المجاهدین علی القاعدین اجرا عظیماً» نسا / ۹۵. یاران خدا باشید. صف / ۱۴.

۴) مفاهیم تربیت اخلاقی در کتاب عربی

- شما دو نفر پروردگار جهانیان را شکر کردید. خدا در روز قیامت میان شما داوری می‌کند (حج / ۶۹).
- راه کسانی که به آن‌ها نعمت دادی نه راه گمراهان (حمد / ۷). نزد فرعون بروید و او را هدایت کنید. (خطاب به موسی و برادرش هارون)
- ای مردم، اگر او (خدا) بخواهد همه شمارا می‌برد و دیگران را می‌آورد. (نسا/۱۳۳) بدانید، خداوند باتقوا پیشگان است. (بقره/۱۹۴) حق را با باطل مپوشانید. غمگین م باشید، خدا با ماست. از رحمت خدا مأیوس نشوید. به مال یتیم نزدیک نشوید. خدا آرامش خویش را بر پیامبرش و بر مؤمنان فرو فرستاد. (توبه/۲۶)
- «والذین فی اموالهم حق للسائل والمحروم» (معارج / ۲۴ و ۲۵) و کسانی که در مال‌هایشان حقی است معلوم و مشخص برای نیازمند و درمانده و یتیم. پس برای ما نه شفاعت کننده‌ای است و نه دوست مهربانی (شعرا / ۱۰۰ و ۱۰۱). دیگران: ای کریمان درهای کرم را بر محتاجان و نیازمندان باز کنید.
- صبر پیشه کنید، به درستی که خداوند با صابران است. هرگاه یکی از آنان را (مردم جاهلی) را به دختر مرده آورند، چهره‌اش سیاه می‌شود. (نحل/۵۸).

۵) مفاهیم تربیت اخلاقی درس پیام‌های آسمان (خدا - خود - دیگران)

- طلب بخشش گناهان از خدا، پاکیزگی، معطر کردن بدن و لباس، صفای دل، قرب به خدا، یاری جستن از خدا، هدایت کردن، توجه به بخشش‌های الهی، نرفتن راه

- گمراهان، پناه و سرور نیازمندان بودن، عادل، پرهیزگار، نعمت‌های الهی، توجه به نشانه‌های خدا، درک قدرت خدا، توجه به شاهد و ناظر بودن خدا، قدرشناسی، دعا و توجه به رضای خدا، غافل از یاد خدا، مهربانی، دلجویی، شکر، محبت خدا، دستگیری کمک به دیگران، حسرت و رنج و عذاب، سعی و جدو جهد، کم کردن علاقه‌های پست و هوس‌ها و لذت‌های مادی، بازگشتن به سوی خدا و ارزش‌های الهی، بستن بار آخرت با تقوا و اعمال صالح و اخلاق پسندیده، کسب رضا و محبت خدایا، کردار ناشایست، تاریکی و آلودگی نفس، افسردگی انسان بی‌دین، بدکردار، سرگرم امور دنیا، دل بریدن از خدا، دل بستن به دنیا و لذت‌های حیوانی، دور شدن از صراط مستقیم و نورانی، اسیر خواسته‌های حیوانی خود. رعایت مصالح دنیا و مصالح آخرت.
 - توجه به فطرت خداجو و خدادوست انسان‌ها، عزت، خشنودی و بهره‌مندی از نعمت‌های پروردگار،
 - بشیر و نذیر بودن، ایمان به خدای یگانه، قیام برای خدا، آشنایی با خدا و شناخت و عبادت او،
 - اطاعت از خدا، بدبختی و سیه‌روزی از فراموشی خدا، کفر ورزیدن به او، بی‌ایمانی، دنیاپرستی،
 - مطیع و فروتن نسبت به دستورات الهی، انس با خدا و کسب رضایت خدا، قطع امید از غیر خدا،
 - آرام و پایدار، حفظ قرآن با دعوت به تفکر، ایمان و پایداری
 - صبر و استقامت، ایمان به هدف، پرهیزگاری و خداترسی، خردمندی، دانشمند شدن، کاردانی.
 - «انجام وظیفه، شجاعت، بی‌باک، عالم، پرکار بودن، زحمت‌کش، خندان و گشاده‌رو،
 - متواضع، خوش‌برخورد، باهویت و عظمت، افسردگی و شرمندگی و حسرت».
 - «دوری از جهل، سعی و تلاش، نیکوکاری، ستم‌کاری نکردن، خدمت به خلق، خیرخواهی،
 - پیکار با ظلم و ستم، بیدارسازی مردم، محترم شمردن حقوق مردم، عیادت از بیمار، احسان نمودن،
 - کمک به دیگران، تحمل رنج و سختی در زندگی، بخشش اموال به فقرا، سخت‌گیری با دشمنان،
 - عفو و بخشش، سرمشق زندگی و کمال، مهربانی با مردم (پرتکرار)،
 - دوری از گناه (پرتکرار)، برابری و برادری، خیرخواه بودن، صدیق و امین.
- ۶) مؤلفه‌های تربیت اخلاقی در کتاب تفکر و سبک زندگی**
- «رعایت حقوق دیگران، قناعت و ساده زیستی، امانت‌داری و وفای به عهد، مسئولیت‌پذیری، محبت، مهربانی و عطف، صداقت و راست گویی.»
- کشف و بررسی مهم‌ترین ابعاد تربیت اخلاقی در کتاب‌ها از جمله ابعاد:
- «خود دوستی، خدا دوستی، کمال خواهی، میل به جاودانگی، خوف و رجاء، غفلت، دنیا دوستی و اختیار».
- دیگر ابعاد این مفاهیم:
- ۱) خداوند (۲) مردم - خلق (۳) خانواده (۴) خود. (۵) طبیعت - جهان هست. و در انجام آن‌ها باید ابعاد: علم، عمل، ایمان، تفکر و اخلاق را همیشه همراه کرد.
- دیگر ابعاد تربیت اخلاقی در محتوی کتاب‌ها**
- الف) بعد تربیت اخلاق فردی رفتارها و اعمال انسان مانند: صبر، نظم در امور، پرهیز از غرور، پرهیز از سستی، احساس بی‌نیازی، بی‌حجابی، جهل، تکاثر، رفاه‌طلبی، قدرت‌طلبی، دنیاطلبی، عادت، عجله، غفلت از یاد خدا، قناعت، ساده زیستی، امانت‌داری، مسئولیت‌پذیری، محبت، صداقت.
- ب) بعد تربیت اخلاق اجتماعی (با دیگران): رفتارها و اعمال انسان در ارتباط با دیگران مانند: رعایت حقوق دیگران، اتحاد، تعاون و

همکاری، احسان، وفاداری، تعهد، ایثار، از خود گذشتگی، احسان به دیگران، احترام به دیگران، توهین به دیگران، امر به معروف، راست گویی، شاد کردن دیگران، مشورت، حسد، قناعت، تواضع و فروتنی، تکدی گری، نیکی به پدر مادر، تجمل گرایی، اعتدال و انضباط در صدا و صوت، پابندی به حق الناس، صله رحم، وظیفه توانگران در برابر فقیران، عیادت بیماران، خدمت رسانی به مردم، خوبی به مردم، اصلاح ذات البین، جود و سخاوت، دروغ گویی، تهمت، بهتان، تکبر، تسامح.

ج) بعد الهی و توحیدی ارتباط با خدا رفتارها و اعمال انسان در بعد ارتباط با خداوند مانند: معرفت خدا، توجه به خدا، محبت خدا، توکل، رضا، صبر، توبه، قرب به خدا، اخلاص، امید به خدا و نا امید نبودن به رحمت خدا، خشوع و بیم در برابر خدا، ایمان به خدا و کفر، حسن ظن نسبت به خدا، دوری از شک و تردید و غفلت، شکر و سپاسگزاری خدا، دوری از عصیان و گناه. (پیام های آسمان (تعلیم و تربیت اسلامی)، آموزش قرآن کریم، ۱۳۹۹).

فلسفه های اخلاق ضمنی در کتاب های درسی

در این مقاله به چهار فلسفه اخلاق اشاره رفته است:

۱. **رویکرد شناختی- رشدی:** رویکرد رشدی- شناختی، رویکرد مبتنی بر تأکید بر جنبه های ذهنی اخلاق و ارزش ها و بر رشد و پرورش شناخت اخلاقی و داوری اخلاقی تأکید دارد. مصادیق و شواهد: «قبل از عمل فکر می کند. خوب را از بد تشخیص می دهد. گرایش به خوبی دارد. وظیفه شناسی، نیکوکاری، نوع دوستی، صبر و برد باری، پایداری و مقاومت. دلیری و دلاوری، فداکاری، شجاعت (پرتکرار)، اعتماد و اتکاء به خود مبارزه با دشواری ها.» (قرآن، فارسی، مطالعات اجتماعی، تعلیم و تربیت اسلامی، ۱۳۹۹).

۲. **فلسفه اخلاق مراقبتی:** یکی از گرایش های نوین در اخلاق هنجاری رویکرد زنانه نگر اخلاق مراقبت است. این رویکرد عاطفه محور، قائل به ساخت عواطف و احساسات و هیجانات و پاداش بوده و به آن رویکرد مسئولیت اجتماعی نیز گفته می شود. اندیشمندان شاخص این رویکرد: کارول گیلیگان، نل نادینگز و ویرجینیا هلد

می باشند. همدلی و خوشحال کردن یکدیگر، بخشش، عیادت از بیمار، کوشش برای ایجاد صلح و آشتی میان انسان ها، رفع مشکلات مردم و یاری رساندن به آن ها در گرفتاری ها، مشارکت کردن برای رفع نیازهای مالی فقرا در کارهای نیک. (ادبیات فارسی، مطالعات اجتماعی ۱۳۹۹). «رعایت حقوق دیگران، امانت داری، پرهیز از پرخاشگری در گفتار و کردار و رفتار، صداقت و راست گویی، صبر و بردباری، پایداری و مقاومت، خویشتن داری، مهربانی (پرتکرار)، نوع دوستی، مسئولیت پذیری، نیکوکاری، فداکاری (پرتکرار)، شجاعت، اعتماد و اتکاء به خود، مبارزه با دشواری ها، حفظ امنیت، عدم سستی اراده و سهل انگاری، آزار و اذیت دیگران،» تعلیم و تربیت اسلامی، آمادگی دفاعی، مطالعات اجتماعی، تفکر و سبک زندگی» (۱۳۹۹)

۳. **فلسفه اخلاق فضیلت:** اخلاق فضیلت دیدگاهی فاعل محور است که به جای پرداختن به عمل صواب و خطا، به شخصیت خوب و بد می پردازد و بر فضایل و منش اخلاقی فاعل استوار است، و با تربیت و پرورش منش (شخصیت) سرو کار دارد. «نوع دوستی، پند و اندرز پذیری، صبر و برد باری، پایداری و مقاومت، محبت و مهربانی، نیکوکاری، ذم چابلوسی، نکوهش سخن چینی، دلیری و دلاوری، فداکاری، شجاعت، رشادت، اعتماد و اتکاء به خود، مبارزه با دشواری ها، تلاش و زحمت، تقوی، امانت داری، حجاب و پوشش مناسب، صداقت و راست گویی، سستی اراده و سهل انگاری، آزار و اذیت دیگران، عفت، قناعت و ساده زیستی، مسئولیت پذیری، رعایت حقوق دیگران، یاری طلبیدن از خداوند، اطاعت از خداوند، کسب رضای خداوند پرهیزکاری، ترسو نبودن، بخشنده، بخیل بودن، اهل علم یا گریزان از علم، متقی و پا کدامن یا بی بند و بار.» (قرآن، عربی و پیام های آسمان (تعلیم و تربیت اسلامی)، سال ۱۳۹۹).

۴. فلسفه اخلاق کانت:

کانت با تأکید بر تقدس قانون اخلاقی، تربیت اخلاقی را آخرین و عالی ترین سطح تربیت می داند (Shojaei-Fard, 2013). «با بررسی فلسفه کانت به موارد و ملاحظات مانند: نیت، وظیفه درونی

(وجدانی)، الزام درونی، عقلانیت، تکلیف درونی، مسایل اخلاقی به صورت قاعده کلی و بدون استثنا، می‌توان اشاره نمود».

«مفاهیم: رعایت حقوق دیگران، مسئولیت پذیری، رعایت قانون اخلاقی (مطالعات اجتماعی، فارسی ۱۳۹۹). تفکر و تعقل، حقیقت جویی، نوع دوستی صبر و برد باری، پایداری و مقاومت، محبت و مهربانی، نیکوکاری، فداکاری، شجاعت، رشادت، اعتماد و اتکاء به نفس، مبارزه با دشواری‌ها، خویش‌نظمی، امانت داری، صداقت، سستی اراده و سهل انگاری (تکرار)، آزار و اذیت دیگران».

نتیجه‌گیری

در پاسخ به سؤال پژوهش، نتایج نشان می‌دهد که آموزش اخلاق در مدارس باید به شیوه نوین و متفاوتی ارائه شود. آموزش اخلاق باید به عنوان یک جنبه مهم و ضروری در برنامه درسی به مدارس باشد. تدریس اخلاق بیانگر آن است که، چگونه یک چارچوب اخلاقی متناسب با روند آموزشی موجود است. سند تحول بنیادین آموزش و پرورش به نوعی به عنوان قانون اساسی نظام تعلیم و تربیت ایران است در مقدمه سند تحول بنیادین آموزش و پرورش آمده است، تحقق ارزش‌ها و آرمان‌های متعالی انقلاب اسلامی مستلزم تلاش همه جانبه در تمام ابعاد فرهنگی، علمی، اجتماعی، اقتصادی است. احراز عرصه تعلیم و تربیت از مهم‌ترین زیرساخت‌های تعالی پیشرفت همه‌جانبه کشور و ابزار جدی برای ارتقای سرمایه انسانی شایسته کشور در عرصه‌های مختلف است.

نتایج تحلیل پژوهش نشان داد که در کتاب‌های درسی دوره اول متوسطه به مسئله مهمی چون تربیت اخلاقی که اساس سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، سند ملی برنامه درسی، راهنمای برنامه درسی مطالعات اجتماعی و مصوبه شش‌صد و چهل و هفتمین جلسه شورای عالی آموزش و پرورش دوره اول متوسطه است، به اندازه متعارف مطرح نشده است. لذا توصیه می‌شود که مؤلفه‌های تربیت اخلاقی به میزان بیشتری در برخی کتب درسی مانند مطالعات اجتماعی دوره اول متوسطه گنجانده شوند. از آنجا که هدف کلی تربیت اخلاقی، تربیت انسان معتقد و مسلمان است که بتواند در

ابعاد اجتماعی، سیاسی، زیستی، فرهنگی، علمی و هنری رشد یابد، این ابعاد باید در کنار هم وجود داشته باشند.

وجود اهداف مختلف نظام اخلاقی و تربیت هنری ناظر بر مجموعه فعالیت‌ها، برنامه‌ها و طرح‌هایی هستند که به تحقق هریک از مجموعه اهداف مصوب کمک می‌کنند. در جامعه‌ای که به دنبال ارزش‌های والای انسانی و دینی هستیم، تربیت اخلاقی مهم‌ترین ابزار برای رسیدن به آن است. به عقیده بسیاری از صاحب‌نظران از طریق تربیت اخلاقی و آموزش ارزش‌ها می‌توان به نحو مؤثری از فساد و انحرافات اخلاقی و بزهکاری‌ها جلوگیری نمود؛ به همین جهت یکی از تلاش‌های یونسکو (۲۰۰۳) ترویج ارزش‌های اخلاقی در نظام‌های مختلف آموزشی بود (UNESCO, 2003). ضعف و نارسایی‌ها در برنامه درسی تربیت اخلاقی باعث اتلاف بسیاری از سرمایه‌ها در نظام آموزشی می‌شود.

سازمان شفافیت بین‌المللی لیست شاخص فساد در کشورهای مختلف جهان در سال (۲۰۱۸) را با شاخص بین صفر و صد ارزیابی و اعلام کرده است؛ که ایران در این جدول در رده صد و سی‌ام قرار دارد. بالا بودن این آمار در ایران نشانگر غفلت به اخلاق و مؤلفه‌های تربیت اخلاقی در جامعه است.

مقطع آموزشی متوسطه، اوج بحران‌های روحی و روانی بوده و پدیده بلوغ در این دوران تشدید می‌شود حس استقلال، شوق پیوستن به گروه، کاهش نیاز به حمایت‌های خانواده، عدم توجه به قوانین موضوعه جامعه در این سنین نمود پیدا می‌کند و در صورتی که نظام آموزش و پرورش برنامه ویژه‌ای برای هدایت استعدادها و دانش آموزان در مسیر صحیح زندگی نداشته باشد، یقیناً با مشکلات جدی مواجه خواهد شد. عواملی چون اعتیاد، بزهکاری و قانون‌گریزی معلول عدم توجه به نیاز عاطفی و اجتماعی و اخلاقی دانش آموزان در این سنین هست.

حسنی (۱۳۹۴) شواهد نشان می‌دهد که جامعه ایران هم اکنون و بی‌تردید در سال‌های آینده بیش از هر چیز دیگر نیازمند توجه به پرورش انسان‌ها یا به عبارتی شهروندان متخلق به ارزش‌های اخلاقی

است (Hassani, 2015). در صورتی که بتوان با گنجاندن برنامه‌های ویژه تربیتی در برنامه درسی زمینه استقلال شخصی، اعتماد به نفس، نحوه تعامل با افراد مطمئن قدم بزرگی در تربیت اخلاقی آن‌ها برداشته‌ایم. کتاب‌های درسی وسیله‌ای برای درگیری دانش آموزان با مفاهیم و موضوعات اخلاقی است.

همان‌گونه که نتایج این پژوهش نشان داد که به مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری، رعایت حقوق دیگران، صداقت و محبت بیشترین توجه و به مؤلفه‌های قناعت و ساده زیستی، امانت‌داری کمترین توجه شده است. اولین مؤلفه‌ای که کمتر مورد توجه قرار گرفته است قناعت و ساده زیستی است.

نتایج پژوهش نشان می‌دهد که به مؤلفه قناعت کمتر توجه شده است. قناعت یکی از فضایل ارزشمند اخلاقی است که مانع حرص ورزی و زیاده‌خواهی است؛ و یکی از اصول ارزشی اخلاق اقتصادی در اسلام به حساب می‌آید، تمایل افراطی و شدید انسان به مادیات و لذات زودگذر دنیایی منشأ رذایل اخلاقی در جامعه می‌شود و باعث پایمال شدن حقوق انسان‌ها و باعث از بین رفتن سرمایه‌های مادی و منابع طبیعی می‌شود. یکی از راه‌های توسعه اقتصادی و پیشرفت همه‌جانبه جامعه ترویج فرهنگ ساده زیستی و قناعت است. بهترین الگوی ساده زیستی در قرآن و تعالیم دین مبین اسلام حضرت پیامبر (ص)، ائمه معصومین (ع) و سایر اولیای الهی هستند.

مؤلفه‌ای دیگری که کمتر مطرح شده، امانت‌داری است. امانت در نظر اسلام، از ارزش و جایگاه والایی برخوردار است، به طوری که نمونه‌های فراوانی از سفارش‌ها و توجهات الهی قرآن و احادیث و روایات ائمه معصومین (ع) به چشم می‌خورد. خداوند متعال که خود بهترین و بزرگ‌ترین امین و نگهبان است، از هرگونه دغل‌بازی و خیانت پاک و مبرا هست.

امام علی (ع): «برترین درجات ایمان یک انسان، امانت‌داری و امین بودن اوست.» پیامبر اسلام (ص) در شناخت انسان‌ها تنها به زیادی نماز و روزه‌شان و نیز به زیادی حج و زکاتشان و به معروف بودن

و شهرتشان و شب‌زنده‌داری‌هایشان توجه نکنید، بلکه صداقت و امانت‌داری آنان را در نظر بگیرید. افراد با ایمان کسانی هستند که به امانت‌ها و پیمان‌های خود وفا دارند (سوره مؤمنون آیه ۸). از رسول اکرم (ص) نقل شده است که فرمود: کسی که امانت‌دار نیست ایمان ندارد. امیرالمؤمنین علی (ع) فرمود: از خیانت به دور باش که بی‌گمان خیانت از بدترین گناهان بوده و همانا خائن در آتش جهنم معذب خواهد شد.

امام صادق (ع) فرمود. میزان ارزش و خوبی انسان رکوع و سجده‌های طولانی نیست چرا که او به این اعمال عادت کرده است. به طوری که اگر ترک نماید وحشت‌زده می‌شود، بلکه میزان و معیار، راست‌گوئی و امانت‌داری او است (Al-'Arousi).

مؤلفه دیگری که کمتر به آن توجه شده، محبت است. مطهری (۱۳۹۲) معتقد است که برای عشق و محبت نه تنها در عرصه روابط بین همسران، دوستان، شهروندان و حتی هم‌نوعان باعث استحکام بنیان رابطه‌ها شده و در کم کردن آمار آسیب‌های اجتماعی، اختلافات و چالش‌های فرساینده بین اقشار و طبقات گوناگون اجتماعی نقش مؤثری را داشته و دارد، بلکه در اداره امور جامعه و حکومت و تعلیم و تربیت مردم به ویژه نسل جوان کشور تأثیر فوق‌العاده مهمی دارد. بهترین اجتماع‌ها آن است که با نیروی محبت اداره شود (Motahhari, 2013). محبت زمامدار به مردم و محبت و ارادت مردم به او. علاقه و محبت رهبر عامل بزرگی است برای ثبات و ادامه حیات حکومت و تا عامل محبت نباشد رهبر نمی‌تواند و یا بسیار دشوار است که اجتماعی را رهبری کند و مردم را افرادی منظم و قانونی تربیت کند ولو این که عدالت و مساوات را در آن اجتماع برقرار کند. مردم آنگاه قانونی خواهند بود که از زمامدارشان علاقه ببینند و آن علاقه‌هاست که مردم را به پیروی و اطاعت می‌کشند.

اهمیت و ضرورت پرداختن به تربیت اخلاقی در عصر ما به مراتب بیشتر است، چرا که در آن از یک سو با بحران هویت و ارزش‌های اخلاقی روبرو هستیم و از سوی دیگر با فزونی انگیزه‌های فساد و

انحراف بشر امروزی ناگزیر است برای تحقق جامعه سالم و ایجاد تعادل روانی در افراد، آسودگی وجدان اخلاقی، جلب اعتماد و تأیید متقابل انسان‌ها به ارزش‌های اخلاقی روی آورد. با توجه به مشکلات پرورش همه‌جانبه افراد برداشتن مشکلات اخلاقی از جمله افزایش خشونت و نداشتن صبر و بردباری و داشتن فقر و وجود نابرابری‌ها و تبعیضات اقتصادی، جنسیتی و مشکلات مربوط به بهداشت جسمی و روانی و گسترش آسیب‌های اجتماعی نظیر سوءاستفاده مصرف مواد دیگر مشکلات که انسان‌ها با آن‌ها روبرو هستند این مسئله که برای ما به وجود آمده است که در محتوای کتاب‌های درسی بخصوص مطالعات اجتماعی که مسئولیت پرورش شهروندی دارند که دارای تربیت اخلاقی باشند مورد توجه و تأکید قرار گیرد. نشر فرهنگ اسلامی و نهادینه‌سازی ارزش‌ها و باورهای دینی در ضمیر افراد از جمله مهم‌ترین وظایف نظام تعلیم و تربیت است. برای انجام این امر خطیر نظام آموزشی کشور بیش از هر چیز نیازمند توجه دقیق و علمی به محتوای کتاب‌های درسی، خصوصاً کتاب‌های درسی پیام‌های آسمان (تعلیم و تربیت اسلامی) و مطالعات اجتماعی است. یکی از برنامه‌های درسی که در بیشتر کشورها عرضه می‌شود مطالعات اجتماعی است. این درس ارتباط مستقیمی با مقوله اخلاق و آموزش ارزش‌ها دارد و دانش آموزان را برای زندگی و رفتار مسئولانه از لحاظ اجتماعی آماده می‌کند و تعامل اجتماعی صحیح، لاجرم بر پایه اخلاق صورت می‌گیرد. کتب درسی و محتوای آن‌ها یکی از عناصر مهم آموزش و پرورش، به‌ویژه در نظام‌های آموزشی متمرکز که کشور ما نیز در آن رده جای دارد، قرار گرفته است. باورها و ارزش‌های اخلاقی و رفتاری از جمله اموری هستند که معلول ساختار و محتوای نظام آموزشی‌اند لذا فقدان طرح‌ها و مدل‌های روشن برای رویکردها و روش‌های تربیت اخلاقی از یکسو به اصل و ضرورت تربیت اخلاقی خدشه وارد می‌کنند و از سوی دیگر امکان تحقق واقعی و سودمندان آن‌ها را زیر سؤال می‌برد. یافته‌های حاصل از تحلیل محتوای کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره اول متوسطه حاکی از آن است که

مؤلفه‌های تربیت اخلاقی به‌صورت متوازن در تدوین محتوای کتاب‌های یاد شده مورد استفاده قرار نگرفته‌اند. در حقیقت محتوای این کتاب‌ها نتوانسته است که آن‌گونه که بایسته و شایسته است حق مطلب را در ارائه محتوای اخلاقی به دانش آموزان ادا نماید. چنین امری نقطه‌ضعف بزرگی برای نظام آموزشی و پرورش کشور محسوب می‌شود؛ بنابراین لحاظ نمودن مفاهیم اخلاقی در محتوای این کتاب‌ها در درونی نمودن آن‌ها بسیار تأثیرگذار و مفید خواهد بود.

نتیجه این پژوهش نیز نشان داد که باید به عناصر برنامه درسی در تربیت اخلاقی دانش آموزان توجه شود. برنامه‌ریزی تربیت اخلاقی شامل محتوای رسمی و غیر رسمی، شیوه‌های تدریس، شیوه‌های ارزشیابی و فضای تربیتی است که از طریق آن برای فراگیران امکان شناخت توانایی‌های خویش را هدفمند می‌سازند. یکی از ابعاد برنامه درسی هدف یا آرمان برنامه درسی است. ارزش هر برنامه به هدفی است که آن را تعقیب می‌کند.

هدف تربیت اخلاقی، افزایش مراتب و درجات قلبی است که در سایه معرفت الهی، تحصیل علم و آگاهی از آنچه باید به آن متخلق شویم و تقویت و گرایش نسبت به چیزهایی که متخلق شدن به آن‌ها لازم است و از بین بردن موانع تکامل و عوامل سقوط انسان. دانش آموزان از اخلاق و رفتار معلم، از طرز اداره کلاس، از رعایت عدل و انصاف در نمره دادن، از وقت‌شناسی و رعایت نظم، از دلسوزی و مهربانی، از خوش‌رویی و فروتنی، از دین‌داری و التزام به ضوابط شرعی، از اخلاق خوش و ادب او، از خیرخواهی و نوع‌دوستی معلم درس‌ها می‌آموزند همچنین از اخلاق و رفتار و کردار او متأثر می‌شوند و خود را با او همسان می‌سازند؛ بنابراین، معلم فقط یک آموزگار نیست بلکه مهم‌تر از آن، یک مربی و یک الگوی بانفوذ است. معلم و استاد نمی‌تواند نسبت به اخلاق و رفتار خود آزاد و بی‌تفاوت باشد، زیرا محدوده اخلاقیاتش فراتر از خود اوست. او تنها مسئول خودش نیست بلکه مسئولیت تعدادی از انسان‌های معصوم را نیز به عهده گرفته بررسی‌های علمی نیز

نشان می‌دهد که ۳۵ درصد کودکان در هفت سال دوم زندگی دوست دارند. همانند معلم خود باشند. از این رو اگر معلم، دانش آموزان را به رفتارها، صفات و نگرش‌هایی خاص دعوت کنند ولی خود در عمل به آن‌ها پایبند نباشند آموزش‌های شفاهی آنان نیز تأثیر نخواهد گذاشت.

فراگیران یکی دیگر از مهم‌ترین عنصر برنامه درسی هستند که باید تربیت شوند. برنامه درسی تربیت اخلاقی متناسب با سن، علاقه، زندگی واقعی فراگیران باشد و آن‌ها نقش فعالی داشته باشند. یکی از راهکارهای مؤثر در تربیت اخلاقی، پیش‌بینی دروس اختیاری، به تناسب سن، مقطع تحصیلی، علایق و انگیزه‌های فراگیران باشد. به این معنا که این دروس در عرصه زندگی فردی، اخلاقی و اجتماعی فرد مفید باشد.

مدرسه و کلاس درس، به وجود آورنده فضایی است که دانش آموزان در آن تربیت می‌شوند. دانش آموزان، همان‌طور که در مدرسه از معلم الگوبرداری می‌کنند، از فضا و محیط مدرسه نیز تأثیر می‌پذیرند. دانش آموزان بسیاری از گرایش‌ها و ارزش‌ها را از فرهنگ حاکم بر مدرسه می‌آموزند. منظور از فرهنگ، معارف، گرایش‌ها و ارزش‌های رایج در محیط مدرسه است؛ بنابراین، برنامه درسی، ساختار اداری، فیزیکی و ظاهری مدرسه، تعامل معلم با دانش آموزان و نیز تعامل دانش آموزان با یکدیگر در مدرسه، نقش جدی در تربیت اخلاقی دانش آموزان ایفا می‌کند. این تأثیر می‌تواند در بُعد منفی و یا در بُعد مثبت باشد.

راهبردهای تدریس اغلب به منزله بخش جدایی‌ناپذیر از فعالیت‌های دانش آموزان و با توجه به همان الگویی که برنامه درسی طراحی می‌شود، طرح‌ریزی می‌شود. با توجه به سن، مقطع تحصیلی، علاقه و انگیزه فراگیران برخی از راهبردهای شیوه‌های تربیت اخلاقی اشاره می‌کنیم: ۱- با استفاده از الگوبرداری و سرمشق‌گیری ۲- روش طرح معماهای اخلاق ۳- روش تشویق و تنبیه، ۴- مشارکت فعال فراگیران، ۵- محبت، ۶- ایجاد انگیزه.

هدف از ارزشیابی این است که ارزشیابی اغلب به‌عنوان مرحله پایانی کار به حساب می‌آید و هدف از آن، کسب آگاهی از میزان موفقیت برنامه‌ها، سیاست‌گذاری‌ها و شناسایی خطاها و کمبودهای فرایند یاددهی-یادگیری است با توجه به مبانی و اصول تربیت اخلاقی، نگاه و هدف در ارزشیابی برنامه درسی باید فراتر از هدف فوق باشد. ارزشیابی در نظام برنامه درسی تربیت اخلاقی، علاوه بر اینکه سطح شناختی فراگیران نسبت به مفاهیم اخلاقی را می‌سنجد، باید به‌گونه‌ای طرح‌ریزی شود که سطح بینش و نگرش، ایجاد انگیزه و علاقه درونی به ارزش‌های اخلاقی و تمام عناصر دخیل در انجام رفتار اخلاقی اختیاری در فراگیران را نیز بسنجد؛ زیرا آنچه در برنامه درسی تربیت اخلاقی مهم هست، «رشد اخلاقی» دانش آموزان است که منجر به رفتار اخلاقی آنان می‌شود.

پیشنهادهای پژوهشی

- ۱- مؤلفه‌های تربیت اخلاقی مورد مقایسه قرار گیرند.
- ۲- نظیر این پژوهش در دوره ابتدایی و دوره متوسطه دوم انجام شود.
- ۳- محتوای کل برنامه‌ها از نظر میزان اهمیت و ارزش سنجی، بررسی و تحلیل شود.
- ۴- پژوهشی در مورد الگوی برنامه اخلاق محور انجام گیرد.
- ۵- در باره نقش تربیت اخلاقی و فلسفه اخلاق ضمنی در تحقق حیات طیبه، نیز پژوهش‌هایی انجام شود.
- ۶- بررسی‌های تکمیل‌کننده، تعدیل‌کننده و بسط دهنده نیز انجام شود.
- ۷- در برنامه‌ریزی درسی، از زاویه فلسفه آموزش و پرورش و اقتضاهاى آن در قلمرو برنامه‌ریزی درسی مورد بررسی قرار گیرد.

پیشنهادهای کاربردی

- ۱- در محتوای برنامه درسی ادبیات فارسی و عربی متوسطه اول به مفاهیمی چون امانت‌داری، رعایت حقوق دیگران، قناعت، عدل و انصاف، حجاب، رازداری، نیز آورده شود.

متخصصان تعلیم و تربیت و روانشناسان با توجه به ویژگی‌های عقلانی و جسمانی دانش آموزان اقدام نمایند. در کتاب‌های متوسطه اول بحث‌های تربیت اخلاقی و فلسفه اخلاق ضمنی گنجانده شود.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ گونه تضاد منفعی وجود ندارد.

EXTENDED ABSTRACT

Moral education, as a central axis of educational philosophy and practice, plays a pivotal role in shaping individuals and societies, particularly during adolescence—a period often marked by heightened emotional turmoil and identity crises. The article addresses the critical necessity of embedding robust ethical instruction in the Iranian lower secondary curriculum. Drawing on both religious and philosophical traditions, the authors contextualize their inquiry within the transformative goals of Islamic education, specifically as laid out in the Fundamental Reform Document of Education in Iran. This reform stresses the integration of spiritual, moral, and social development as essential to nurturing responsible, justice-seeking, and ethical citizens. The authors also engage with contemporary thinkers such as Rousseau and Piaget, alongside Islamic scholars like Motahhari and Javadi Amoli, to emphasize the formative impact of moral teaching on youth and highlight its neglect as a factor contributing to societal issues such as corruption and violence (Chateau, 2017; Golestani, 2015; Hassani, 2015; Kadivar, 2017). The article underlines that a reexamination of ethical principles is indispensable in an era when the traditional moral frameworks are being challenged by materialism and modernity, hence the pressing need for educational interventions

۲- با برگزاری همایش‌هایی متصدیان، معلمان و مؤلفین کتاب‌های درسی را با نتایج این پژوهش و پژوهش‌های انجام شده مشابه در دوره ابتدایی نیز، آشنا نمایند.

۳- در تدوین سرفصل‌ها و راهنمای برنامه درسی کتاب‌ها به این نکته توجه شود که مؤلفان به‌طور متوازن به مؤلفه‌های مورد توافق کار فرمای برنامه درسی (سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی) براساس یک مدل مشخص و قابل ارزیابی توجه نمایند.

۴- در گنجاندن مفاهیم و مؤلفه‌های تربیت اخلاقی در کتاب‌های درسی دوره متوسطه اول با مشاوره از

rooted in both indigenous religious ethics and universal moral reasoning.

The methodology employed in the study is qualitative content analysis with a purposive sampling strategy focusing on 19 textbooks from lower secondary education. The selected materials include textbooks in Quranic studies, Persian literature, Arabic language, social studies, and Islamic messages. Through detailed coding and interpretive analysis, the researchers examined phrases, images, stories, and questions indicative of moral content. These elements were categorized into conceptual dimensions of moral education: individual ethics, social ethics, and theological ethics. Each category was analyzed through four relational perspectives—relation to God, self, others, and nature—enabling a comprehensive framework for understanding moral development. The researchers traced ethical principles such as responsibility, truthfulness, kindness, and self-discipline across the various textbooks, with particular attention to the distribution and emphasis of these values. Notably, concepts like justice, honesty, and empathy were repeatedly highlighted, while others such as contentment, simplicity, and trustworthiness were comparatively underrepresented. The imbalance in emphasis across ethical components points to inconsistencies in the curricular approach to moral education.

One of the significant contributions of the study lies in identifying four implicit moral philosophies embedded within the curriculum. The first is the cognitive-developmental approach, which centers on moral reasoning and the capacity for ethical judgment. Influenced by Kohlberg and Piaget, this framework views moral growth as a progression aligned with cognitive development, emphasizing traits like self-reliance, perseverance, and altruism as signs of moral maturity. The second philosophy is care ethics, a relational and emotion-centered framework associated with theorists like Carol Gilligan and Nel Noddings. This approach values empathy, responsibility for others, and compassionate action, and is reflected in the curriculum through content promoting forgiveness, conflict resolution, and social cooperation. The third framework is virtue ethics, rooted in Aristotelian and Islamic traditions, which emphasizes character formation over rule-following. Traits such as courage, humility, modesty, and loyalty are emphasized as internalized virtues rather than externally imposed duties. Lastly, Kantian ethics appears in references to moral duty, inner obligation, and universal moral laws, emphasizing intention and reason as bases for ethical action. Each of these frameworks underpins different textual instances and suggests that the Iranian educational system, though implicitly, engages with a pluralistic model of moral education that transcends a single ethical theory (Shojaei-Fard, 2013).

The study also critiques the lack of consistency and balance in the treatment of moral components across disciplines. For example, while social studies textbooks emphasize responsibility, empathy, and truthfulness, they underrepresent values like contentment and trustworthiness. Similarly, Persian and Arabic literature textbooks, though rich in narratives embodying moral virtues, often overlook key ethical concepts such as accountability and economic justice. This discrepancy, the authors argue, undermines the effectiveness of moral education by failing to present a coherent and comprehensive ethical

framework. Furthermore, the findings suggest that despite the alignment of textbook content with Islamic moral teachings, including Quranic injunctions and prophetic traditions, the integration of these values into daily pedagogical practices remains superficial. There is a discernible gap between the moral ideals expressed in curricular content and the methodologies for their effective internalization by students. For instance, moral teachings often appear as isolated textual elements rather than as components of an integrated value system embedded in classroom interactions and school culture.

In addition to curricular content, the article emphasizes the instrumental role of teachers and the broader school environment in moral development. Teachers, the study argues, are not merely conveyors of knowledge but also moral exemplars whose behaviors significantly influence student character formation. Research shows that nearly 35% of students in their middle school years consider their teachers as role models. Thus, traits such as fairness in grading, punctuality, emotional warmth, and religious observance by teachers have a profound impact on shaping students' moral identities. The same applies to the school environment, where physical setting, administrative structure, and peer interactions all contribute to the moral atmosphere. The authors advocate for a reconfiguration of these elements in alignment with ethical objectives, proposing strategies such as ethical dilemma discussions, modeling, encouragement and reward systems, and participatory ethics instruction. Evaluative methods, too, must go beyond assessing knowledge of moral content to include attitudinal and behavioral dimensions, thereby reinforcing internal moral development rather than mere compliance with external standards.

In conclusion, the study contends that moral education must occupy a central position within the curriculum if it is to effectively address the ethical challenges facing contemporary Iranian society. Educational policymakers are urged to move beyond tokenistic inclusion of ethical content and

toward a deliberate and structured implementation of moral education strategies. The cultivation of virtues like trustworthiness, contentment, and compassion is not merely a curricular concern but a national imperative for building a just and cohesive society. The authors highlight that negligence in moral training contributes to rising social problems, including corruption, lawlessness, and youth alienation. Therefore, an effective moral curriculum should be holistic—engaging the intellectual, emotional, and behavioral domains of students—and anchored in both Islamic spiritual wisdom and contemporary educational theory. Addressing the gaps identified in this study could significantly enhance the role of education in moral development and ensure that the next generation grows into ethical, responsible, and socially engaged citizens capable of navigating the complexities of modern life with integrity and purpose.

References

- Al-'Arousi, A.-A. i. J. a. *Noor al-Thaqalayn*, Vol. 1.
- Bugge, K. E. (2006). Moral Education in Denmark: Problems and Possibilities. *Journal of Moral Education*.
- Chateau, J. (2017). *Great Educators*. University of Tehran Press.
- Golestani, H. (2015). Critique of Moral Education from the Viewpoints of Selected Islamic Thinkers. *Danesh va Pazhuhesh*, 2, 314.
- Gulcan, Y. (2015). Discussing the Importance of Teaching Ethics in Education. *Procedia—Social and Behavioral Sciences*, 174, 2622-2625.
<https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.01.942>
- Haghighat, S., & Mazidi, M. (2008). Philosophical Foundations and Educational Methods of Four Contemporary Moral Education Approaches. *Andisheh-e-Dini*, 26, 134.
- Hassani, M. (2015). *New Approaches to Moral Education*. Madreseh Publications.
- Kadivar, P. (2017). *Educational Psychology*. SAMT Publications.
- Motahhari, M. (2013). *Islam and the Needs of the Time*. Sadra Publications.
- Nejati Pour, H. (2013). *Developmental Psychology: Childhood to Adolescence*. Bikaran Publishing.

- Nourollahi, F. (2016). *Content Analysis of 6th Grade Social Studies Textbook Regarding Moral Education*
- Safarpourfeyzi, M. (2018). *Analysis of Ethical Education Components in Middle School Social Studies Textbooks*
- Shojaei-Fard, M. (2013). *Analysis of Ethical Education Components in Persian Literature Curriculum for Lower Secondary Education*
- Transparency International. (2018). Annual Bulletin, Vol. 4, No. 9 (Issue 32), February 2001.
- UNESCO. (2003). Living Values for 714.